https://coth.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Comparative Theology
E-ISSN: 2322-3421
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 2, No.30, Autumn & Winter 2023-2024 pp.1-16
Receive: 20/04/2022 Accepted: 10/09/2023

New Comparative Theology: Introduction and Analysis of Methods and Approaches

Morteza Peirojafari
PhD. Student, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
morteza.peirojafari@mail.um.ac.ir

Vahideh Fakhar Noghani *
Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
fakhar@um.ac.ir

Jahangir Masoodi
Professor of the Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
masoudi-g@mail.um.ac.ir

Abstract

The new comparative theology is a branch of contemporary Christian theology that takes a different view of the 'religious other' and the theology of other religions. This tendency seeks to explore, re-read, and reinterpret the categories of faith with a comparative view, and to give a deep understanding of religious faith. Comparative theology faces a variety of approaches, and this diversity itself has raised the issue of the type of approach to this theology and the adoption of an appropriate position despite the 'religious other'. Historical, confessional, and meta-confessional approaches can be identified in this theology that differ in method and purpose. The historical approach is the study of how theological transformations are formed in the context of interfaith relations in a historical way. The confessional approach is a way of deepening or enriching the truth of faith manifested in a particular tradition. The meta-confessional approach is a way of achieving a more universal understanding of religious truth. The main objective of the present study is to introduce and analyze the diversity of approaches in the new comparative theology and to examine which approach to comparative theology is successful.

*Corresponding author
Peirojafari, M., Fakhar Noghani, V., & Masoodi, J. (2023). New Comparative Theology: Introduction and Analysis of Its Methods and Approaches. *Comparative Theology*, 14(30),1-16.

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/COTH.2023.133297.1704 20.1001.1.20089651.1402.14.30.1.9

Keywords: Comparative Theology, Confessional Approach, Meta-confessional Approach, Interreligious Dialogue.

Introduction

We live in a world that is full of diversity, and this diversity and plurality creates different types of identities and breaks the boundaries of human identity or makes it more colorful than before. Encountering and being influenced by other religions is inevitable. In the contemporary era and Christian theology, a branch called 'New Comparative Theology' has been formulated, whose goal and mission is to deepen religious faith through learning from 'religious other'.

Relying on its own religious tradition, comparative theology is committed to learning from other religions in a deep way through the process of 'adaptive' work. According to historical considerations, the term 'comparative theology' has been used in various ways, which can be divided into three types based on the purpose of comparative study.

There is a claim that contemporary comparative theology possesses a more humble approach than old comparative theology and does not use the comparative method to defend or prove the superiority of Christianity. However, it pays attention to other religions with an empathetic view. Therefore, the key goal of comparative theology is to enrich or improve one's own understanding of a particular religion or a theological truth.

Comparative theology aims to have a new vision in the process of encountering another religion, to rebuild its theological ideas with a creative insight through dialogue with others and studying the theology and sacred text of other religions. While the comparative study of religions still pursues impartial targets in scientific understanding, comparative theology embraces its normative goal. Comparative theology is typically faced with a diversity of approaches, and this diversity itself causes a problem in the way of dealing with this theology and adopting a suitable position in facing the 'religious other'. Reflecting the recognition of this issue in the works of comparative theologians gives a more realistic analysis of the research conducted in this field.

Materials and Methods

The main issue of this research is to introduce and analyze the variety of approaches in the new comparative theology and examine the issue of which comparative theology approach is more successful. Familiarity with the approaches of comparative theology will be effective in the way Muslim theologians interact and face each other and understand the works published using the method of comparative theology.

Research Findings

By delving into the academic works of comparative theologians, three general approaches in comparative theology can be enumerated: 1) Historical approach, 2) confessional approach, and 3) meta-confessional approach.

There are controversies regarding the choice of approaches and methods in comparative theology, especially when the goal of comparative theology is to learn from the teachings of other religions. Considering the difference in choosing approaches in comparative theology, it can be said that the new Christian comparative theology is different from the new Islamic comparative theology if it is realized. Although confessional and meta-confessional comparative theology show two different concepts of meaning and purpose in comparative theology, in practice there is a correlation between them, and a clear border cannot be drawn between them.

Discussion of Results and Conclusions

Meta-confessional comparative theologians who intend or claim to transcend the boundaries of any religion are, consciously or unconsciously, largely shaped by the conceptual or symbolic framework of a particular religion. Confessional comparative theologians sometimes expand the boundaries of their religious traditions to understand other religions. Therefore, the universal concept of comparative theology can be applied to both confessional and meta-confessional types, since confessional theologians may sometimes find themselves temporarily among various religious traditions. In this way, the meta-confessional approach is practically a supplement and a continuation of the confessional approach, and it can finally be concluded that in comparative theology, there can be a constructive interaction between the confessional and meta-confessional theology.

الهیات تطبیقی
سال چهاردهم، شماره سی ام، پاییز و زمستان ۱۴۰۲
ص ۱-۱۶
تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۶/۱۹

مقاله پژوهشی

تحلیل روش‌ها و رویکردها در الهیات تطبیقی جدید

مرتضی پیروجعفری، دانشجوی دکتری گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
morteza.peirojafari@mail.um.ac.ir
وحیده فخار نوغانی *، استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
fakhar@um.ac.ir
جهانگیر مسعودی، استاد گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد ، مشهد، ایران
masoudi-g@mail.um.ac.ir

چکیده

الهیات تطبیقی جدید، شاخه‌ای از الهیات معاصر مسیحی است که نگاهی متفاوت به «دیگری دینی» و الهیات سایر ادیان دارد. این گرایش در صدد است با نگاهی تطبیقی و مقایسه‌ای، مقوله‌های ایمانی را بررسی، بازخوانی و بازتفسیر کند و فهم عمیقی به ایمان دینی ببخشد. الهیات تطبیقی با تنوع رویکردی مواجه است و این تنوع باعث طرح مسئله در نوع روش پرداختن به این الهیات و اتخاذ موضع مناسب در مواجهه با «دیگری دینی» شده است. سه رویکرد تاریخی، اعتقادی و فرااعتقادی را می‌توان در این الهیات شناسایی کرد که تفاوت‌هایی در روش و هدف با یکدیگر دارند. رویکرد تاریخی، مطالعه چگونگی شکل‌گیری دگرگونی‌های الهیاتی در بستری از روابط بین دینی به‌نحو تاریخی است. رویکرد اعتقادی راهی برای تعمیق یا غنی‌سازی حقیقت ایمانی است که در یک سنت خاص آشکار شده و رویکرد فرااعتقادی وسیله‌ای برای دستیابی به درکی جهان شمول‌تر از حقیقت دینی است؛ اما با وجود این، همپوشانی میان این دو رویکرد در برخی آثار الهیات تطبیقی دیده می‌شود. در این پژوهش، به بازشناسی رویکردهای عمده در الهیات تطبیقی و بیان تفاوت و چالش‌های این رویکردها پرداخته شده و این نتیجه حاصل است که می‌توان به ترکیبی سازنده از رویکرد اعتقادی و فرااعتقادی اندیشید و از هر دو توأمان بهره برد. روش پژوهش این مطالعه، توصیفی‌تحلیلی است.

واژه‌های کلیدی

الهیات تطبیقی، رویکرد اعتقادی، رویکرد فرااعتقادی، الهیات مقایسه‌ای

---

* مسؤول مکاتبات

پیروجعفری، مرتضی، فخار نوغانی، وحیده، مسعودی، جهانگیر. (۱۴۰۲). الهیات تطبیقی جدید: معرفی، بررسی و تحلیل روش‌ها و رویکردهای آن. *الهیات تطبیقی* ۱۴ (۳۰)، ۱-۱۶.

2322-3421© University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/coth.2023.133297.1704 20.1001.1.20089651.1402.14.30.1.9

۱. طرح مسئله

بشر در عصری زندگی می‌کند که آگاهی‌یافتن از ادیان دیگر به‌مراتب نسبت به گذشته بیشتر شده است و سؤالات متعددی نسبت به حضور سایر سنت‌ها در پیرامون انسان و شیوه نگریستن آنان به جهان هستی را به ذهن می‌اندازد. هنوز این باور نادرست وجود دارد که «ادیان دیگر» تنها در نقاط دوردست جهان یافت می‌شوند؛ ولی درواقع همه مذاهب و ادیان به هم نزدیک‌اند. چه ما آگاه باشیم و چه نباشیم، آنها بخشی از زندگی ما می‌شوند و بر هویت دینی ما تأثیر می‌گذارند و روزبه‌روز این چالش با توان مضاعفی بر ما تأثیرگذار است؛ زیرا افزایش گسترده دانش موجود دربارهٔ ادیان، فرصت‌های یادگیری جدیدی را ایجاد می‌کنند و این سنت‌های مذهبی به‌وضوح در هر نوع رسانه‌ای حضور دارند و هرگز تا این حد به این سادگی و با چنین کیفیتی در دسترس نبوده‌اند.

ما در جهانی زندگی می‌کنیم که مملو از تنوع و تفاوت میان انسان‌ها است و این تنوع و تکثر انواع هویت‌ها را می‌سازد و مرزهای هویتی انسان را در هم می‌شکند یا آن را پررنگ‌تر از سابق می‌کند. باید اذعان کرد مواجهه و تأثیرپذیری امری اجتناب‌ناپذیر است. درواقع بسیاری از مؤلفه‌های ایمانی در ادیان در مواجهه با دین دیگری شکل گرفته‌اند تا مرزبندی‌های هویتی را آشکارتر و به‌اصطلاح، راه حق را تبیین و روشن سازند. درحقیقت مواجهه ادیان با یکدیگر موجب شکل‌گیری هویت‌های جدید و الهیات‌های نوظهور و نیز پربارشدن الهیات سنتی می‌شود. برخی رشته‌های علمی و گرایش‌های الهیاتی همانند دین‌شناسی تطبیقی، دفاعیه‌پردازی‌های کلامی، الهیات ادیان، مطالعات تطبیقی ادیان و الهیات میان فرهنگی به این تنوع و تکثر پرداخته‌اند تا ابعاد مختلف آن را بررسی و ریشه‌ها و اتفاقات درون دینی و برون دینی را در بستر تاریخی و الهیاتی ادیان کاوش کنند.

در دوران معاصر و در الهیات مسیحی، شاخه‌ای به نام «الهیات تطبیقی جدید» New Comparative Theology (NCT) تدوین شده که هدف و رسالتش عمق‌بخشی به ایمان دینی و ارتقای فهم الهیاتی خود ازطریق آموختن از «دیگری دینی» (religious other) و ایجاد تعامل و گفتگوی سازنده با سایر ادیان است. این رشته الهیاتی نزدیک به دو دهه با رویکردی جدید و متفاوت نسبت به دین‌شناسی تطبیقی یا تاریخ ادیان در غرب دنبال می‌شود و البته همانند سایر رشته‌های الهیاتی، در بستر آئین مسیحیت ظهور کرده است. الهیات تطبیقی خاستگاه گفتمان مدرن در بستر مناقشات الهیاتی است. این الهیات در چند دهه گذشته فراز و نشیب‌هایی داشته که به رشد این رشته و اصلاح در روش و نگرش آن منتهی شده است. درحقیقت الهیات تطبیقی سنتی تفاوت‌های آشکاری با الهیات تطبیقی جدید یا معاصر دارد؛ زیرا در رویکرد سنتی آن یا سعی بر آن بوده است تا به‌وسیلهٔ این الهیات، برتری یک دین بر دین دیگر اثبات و بر یکتایی آن تأکید شود یا تلاش در پیداکردن مواضع خلاف و وفاق ظاهری و عبور از این مواضع و یافتن مواضع خلاف و وفاق حقیقی بوده است.

الهیات تطبیقی همانند سایر رشته‌ها نوعی پژوهش و مطالعه در دین محسوب می‌شود؛ ولی وجه تفاوت بارز این الهیات با سایر گرایش‌های الهیاتی و علمی هم‌عرض خود، تعهد و التزام آن به یک سنت دینی خاص و پرداختن به الهیات دین دیگری به قصد یادگیری و عمق‌بخشی به ایمان خود و هم ساز کردن عقل و ایمان است. با استفاده از تعریف سنتی الهیات، یعنی «ایمان در پی فهم» (fides quaerens intellectum)، الهیات تطبیقی خود را برای آموختن از سنت‌های دین دیگری آماده می سازد و با این روش به پویایی ایمان و نوسازی آن کمک می‌کند (F. X. Clooney, 2010: 12–14).

تجربه آیین‌های دین دیگری و کنکاش در اعتقادات آنان به هدف درک آیین خود و بازشناسی الهیات خویش در آیینه الهیات دیگری ازجمله اموری است که الهیات تطبیقی به دنبال تحقق آنها است. در باور پیروان الهیات

تطبیقی، اگر تمایل به درک تنوع دینی به همراه تعهد به دین خویش وجود داشته باشد، نیاز به الهیات تطبیقی ایجاد می‌شود؛ شیوه‌ای از یادگیری بین ادیانی متناسب با دوران تکثر دینی که در آن حضور داریم. به تعبیر کلونی «ما تنها به این دلیل که نمی‌توانیم به اندازه کافی درباره آن سنت‌های دیگر بدانیم، نیازی به عقب‌نشینی از تفکر الهیاتی خود در میان این همه تنوع نداریم و این تنوع الهیاتی، انتخاب یک مسیر خاص برای یادگیری و تعهد و مشارکت در آن را ضروری می‌سازد» (F. X. Clooney, 2010: 4–6).

الهیات تطبیقی با تنوع رویکردی مواجه است و این تنوع باعث ایجاد مسئله‌ای در نوع روش پرداختن به این الهیات و اتخاذ موضع مناسب در مواجهه با «دیگری دینی» می‌شود (Bernhardt, 2012). دغدغه‌های الهی‌دانان درخصوص رواج این رشته، شباهت‌ها و تفاوت‌های هر کدام از رویکردهای الهیات تطبیقی، موافقت‌ها یا مخالفت‌هایی که در برابر این رشته وجود دارد، اقبال و ادبار الهی‌دان‌های تطبیقی به هر کدام از این رویکردها و مسائلی از این قبیل، بستر مناسبی را فراهم می‌کند که به معرفی و تحلیل تنوع رویکردی الهیات تطبیقی پرداخته شود. انعکاس شناخت این مسئله در آثار الهی‌دان‌های تطبیقی، تحلیل واقع‌بینانه‌تری از پژوهش‌های صورت‌گرفته در این زمینه می‌دهد؛ برای مثال، مسیح‌شناسی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی کلاوس فون استوش (Klaus von Stosch) منوط به شناختن روش و رویکرد الهیات تطبیقی خاص او است. رویکردهای غالب در الهیات تطبیقی، رویکرد تاریخی، اعتقادی و فرااعتقادی هستند.

مسئله اصلی این پژوهش، معرفی و تحلیل تنوع رویکردهای موجود در الهیات تطبیقی جدید و بررسی این مسئله است که الهیات تطبیقی با کدام رویکرد قرین به توفیق است.

الهیات تطبیقی ظرفیت‌های بالقوه و مناسبی را در ایجاد تعامل و داد و ستد الهیاتی میان ادیان و مذاهب گوناگون به وجود آورده و درواقع بستری برای تعاملات سازنده الهیاتی و گامی بالاتر از گفتگوی ادیان است؛ زیرا در این الهیات، علاوه بر مسائل مطرح در گفتگوی بین ادیانی، الهی‌دان تطبیقی همراه با دغدغه ایمانی، در پی بازخوانی، بازتفسیر، احیا یا تحکیم و تصحیح مؤلفه‌های ایمانی و الهیاتی خویش نیز هست تا از این رهگذر، هدف الهیات تطبیقی، یعنی امکان آموختن از الهیات دین دیگری را تحقق بخشد.

آشنایی با رویکردهای الهیات تطبیقی در نحوه تعامل و مواجهه الهی‌دانان مسلمان و فهم آثار منتشرشده با روش الهیات تطبیقی مؤثر خواهد بود. شناخت این دانش الهیاتی، ظرفیت‌های پیش رو برای تعامل متقابل را عیان، و نقد و تحلیل آثار الهیات تطبیقی را با منطقی علمی مقرون می‌سازد.

درباره پیشینهٔ این مسئله باید گفت با تتبع در منابع فارسی، نویسنده در این مسئله پژوهشی را یافت نکرد و این موضوع برای نخستین‌بار به این صورت مطرح می‌شود؛ اما موضوعاتی در راستای الهیات تطبیقی به زبان فارسی منتشر شده‌اند؛ ازجمله مقاله مهراب صادق‌نیا با عنوان «الهیات تطبیقی: تلاشی برای توسعه فهم متون مقدس» و نیز ترجمهٔ مقاله‌ای از فرانسیس کلونی (Francis Clooney) با عنوان «درآمدی بر الاهیات تطبیقی». در این دو مقاله، اشاره‌ای به دو رویکرد در الهیات تطبیقی نشده است. در زبان انگلیسی نیز کتاب *روش و معنا در الهیات تطبیقی* (Cornille, 2017) تألیف کاترین کورنیل (Catherine Cornille) است. او در این کتاب، تحلیلی از رویکردهای مختلف در الهیات تطبیقی ارائه کرده است. مقاله پل هجز (Paul Hedges) با عنوان «الهیات تطبیقی: دیدگاهی انتقادی و روش شناختی» (Hedges, 2017)نیز به برخی از رویکردهای این رشته الهیاتی پرداخته است.

۲. چیستی الهیات تطبیقی

الهیات تطبیقی جدید در نگاه برخی از الهی‌دانان معاصر، یکی از توانمندترین و جذاب‌ترین تلاش‌های

سازنده الهیاتی در دوران معاصر است (Hedges, 2016: 7). این توصیفات و تمجیدها از الهیات تطبیقی به معنای آن نیست که این رویکرد، مخالف یا منتقدی ندارد؛ زیرا از هر دو گروه موافق و مخالف این رویکرد، نقدهایی بر روش و نتایج آن وجود دارد؛ اما با این حال، همه این نقدها برای بارورساختن این الهیات و بهره‌مندی بهتر از نتایج آن است.

حقیقتی که دربارهٔ این رشته باید به آن اشاره کرد این است که الهیات تطبیقی برخلاف جاذبهٔ آن برای پژوهشگران، هنوز ماهیت روشنی در روش و رویکرد ندارد. بیشتر کسانی که از این روش استقبال می‌کنند، کمتر آن را می‌شناسند و از اصول بنیادینش آگاهی دارند. مفهوم «تطبیق» در این اصطلاح مؤلفه‌ای کلیدی است که بسته به معنا و الزامات آن، می‌تواند صورت‌های مختلفی بیابد (صادق‌نیا، ۱۳۹۷: ۳۳).

الهیات تطبیقی متعهدانه با اتکا بر سنت دینی خاص خود، به آموختن از سایر ادیان به‌صورتی عمیق از خلال فرایند کار «تطبیقی» اهتمام دارد. این رویکرد با سایر رشته‌هایی چون «دین‌شناسی تطبیقی»، «ادیان و عرفان تطبیقی»، «الهیات ادیان» و «گفتگوی بین ادیانی» و نیز «الهیات تطبیقی متقدم»، که هر کدام به نوعی بر ایجاد تعامل و گفتگو میان ادیان تأکید دارند، در اتخاذ مبانی و روش‌ها، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؛ بنابراین، رویکردی مستقل در دل الهیات محسوب می‌شود که هم‌زمان با پرهیز از کثرت‌گرایی دینی (پلورالیسم دینی) بر امکان گفتگو، تعامل و یادگیری از سایر ادیان تأکید می‌ورزد.[1]

بنابر ملاحظات تاریخی، اصطلاح «الهیات تطبیقی» به طرق مختلفی به کار برده می‌شود که براساس هدف از مطالعه تطبیقی به شیوه استقرا به سه نوع تقسیم می‌شود: نخست، گاهی مواقع به رشته «دین تطبیقی»[2] اشاره دارد که مورخان ادیان «الهیات‌ها»ی گوناگون ادیان را تحلیل می‌کنند. در این قسم، فهم سنت‌های مختلف دینی به طریق مقایسه و تطبیق به قصد دستیابی به مشابهت‌ها و افتراقات صورت می‌گیرد. الهیات تطبیقی بدین سبب تطبیقی است که سنت خودی و سنت دیگری را در یک نسبت متقابل با هم می‌شناسد (کلونی، ۱۳۹۰: ۴۵). به تعبیر تریسی (Traicy) الهیات تطبیقی رشته‌ای در چارچوب تاریخ ادیان است که در آن الهیات‌های سنت‌های متنوع دینی با هم مقایسه می‌شوند (تریسی، ۱۳۷۴).

دوم، بررسی تاریخی دو یا چند سنت الهیاتی بر مبنای ارتباط و دادوستدی است که ممکن است در طول تاریخ با هم داشته باشند. جان رنارد (John Renard) از چهره‌های پیشتاز در الهیات تطبیقی، این رشته را به تطورات تاریخی الهیاتی تعریف می‌کند: «الهیات تطبیقی یا الهیات بر زمینه‌های تطبیقی مطالعه چگونگی شکل گیری دگرگونی‌های الهیاتی در بستری از روابط میان‌دینی به‌نحو تاریخی و نیز بررسی معنی و دلالت بده‌بستان‌های سنت‌های دینی برای آینده الهیات مسیحی است». او الهیات تطبیقی را پلی میان الهیات سیستماتیک یا نظام‌مند و الهیات تاریخی می‌داند که به‌خوبی توانسته است داد و ستد خوبی میان این دو الهیات برقرار سازد (Renard, 1998: 4).

برخی تعبیر «علم ادیان» را برای الهیات تطبیقی به این معنا به کار برده‌اند که البته تسامحی است. اندیشمندان این حوزه تعبیر الهیات تطبیقی را به‌عنوان اشاره به برخی از جنبه‌های این رشته به کار می‌برند؛ برای مثال، مکس مولر (Max Muller) در معرفی علم ادیان از این اصطلاح برای اشاره به آن جنبه از تحلیل تاریخی مربوط به رسوم و اشکال ادیان در برابر الهیات نظری استفاده کرد یا جیمز فریمن کلارک (James Freeman Clark) کتابی در ۱۸۷۱ میلادی با عنوان *ده دین بزرگ: مقالاتی در باب الهیات تطبیقی*[3] به رشته تحریر در آورده بود که بر تاریخ آموزه‌های دینی در سنت‌های مختلف تمرکز داشته است (Renard, 1998: 4). در این نگاه، تعبیر الهیات شاید تا حدودی برای اصطلاح «الهیات تطبیقی» نارسا باشد؛ ولی ازنظر تاریخی شیوه‌ای مفید برای بیان تعبیر و تفسیرهای دقیق عقلی از هر سنت دینی است، اعم از آنکه آن سنت توحیدی باشد یا خیر.

سوم، الهیات تطبیقی به معنایی که مقصود این مقاله است و در آثار الهی‌دانان تطبیقی معاصر چون کلونی (Clooney) نمود پیدا کرده است. رویکردی الهیاتی که دو یا چند سنت دینی را براساس مبانی الهیاتی‌شان کاوش می‌کند (تریسی، ۱۳۷۴) و بر بازنمایی سنت دینی خود به‌واسطه سنت دینی دیگری و آموختن از دیگری دینی تأکید دارد (F. X. Clooney, 2010: 10). در قسم اخیر یادگیری از بیرون و درون جامعه ایمانی اتفاق می‌افتد (F. X. Clooney & Stosch, 2017: 3). مویارت (Moyaert) الهیات تطبیقی جدید را به فهم و ارزیابی دیگری دینی بدون از دست دادن هویت دینی تعریف می‌کند. او در این تعریف بر عنصر «هویت دینی» (religious identity) تأکید دارد که قرار نیست در جریان الهیات تطبیقی گروش به دینی خاص یا تغییری در نشانه های هویتی الهی‌دان اتفاق بیافتد (Moyaert, 2011: 161).

مؤلفه «تطبیق» در الهیات تطبیقی خود بیان‌کنندهٔ ویژگی‌های خاص این روش الهیاتی در مطالعه سایر ادیان است. به این تعبیر که کلونی، تطبیق را مستلزم درکی شهودی و عقلانی در فرآیند مقایسه می‌داند که به هیچ عنوان به دنبال اثبات برتری یک دین بر دین دیگر نیست. همچنین، تطبیق و مقایسه در تعریف الهیات تطبیقی به این معنا نیست که قرار است ذات مشترکی میان دین‌های مورد مطالعه اکتشاف شود؛ بلکه این الهیات به‌مثابه رویه‌ای الهیاتی و معنوی و نشان‌دهندهٔ اهتمامی متأملانه به دیگری دینی است که به‌واسطه آن خود را در پرتو دیگری بهتر بشناسیم.

دغدغه‌ای که کلونی را به سوی این نوع از الهیات سوق داده، توجه به فضای اجتماعی معاصر است که در بیشتر کشورهای غربی به وجود آمده که مواجهه و میزبانی از سنت‌های مختلف دینی و فرهنگی است. این مواجهه در پندار او، هم تهدید و هم فرصتی برای الهیات مسیحی است. او از «چالش تنوع» برای ایمان مؤمنان یاد می‌کند و هم‌زمان آن را فرصتی مناسب برای بهبود و توسعه معنایی ایمان می‌داند که باید در درجه اول این تنوع را به رسمیت شناخت و در قدم بعد سعی کرد از این تنوع برای تعمیق معنای ایمان بهره جست. او در آثار خود درباره الهیات تطبیقی، به‌طور معمول، الهیات تطبیقی به معنای جدید آن را با تعریف دیوید تریسی آغاز می‌کند و او را پیشگام در طرح الهیات تطبیقی می‌داند (Clooney, 2007). تریسی هیچ‌گاه از واژه «الهی‌دان تطبیقی» برای خود استفاده نکرده است؛ اما رویکرد او در آثارش حاکی از پرداختن او به الهیات تطبیقی است. مقاله او با عنوان «الهیات تطبیقی» که در دایره‌المعارف دین در ۱۹۸۶ منتشر شد، توجه بسیاری را چون مولر، کلارک و دیگران به خود جلب کرد. تریسی این رویکرد را چنین به تصویر می‌کشد که تجربه همه ما از دین تجربه‌ای بینادینی (Interreligious experience) است؛ به این معنا که برای درک مفهوم خداوند در ساحت الهیات باید نظری به مفهوم خدا در سایر الهیات ها انداخت. به تعبیر دیگر، مفهوم خدا مفهومی بینادینی و مشترک است که حاصل تجربه زیسته مؤمنان در ادیان گوناگون است و یک الهی‌دان نمی‌تواند تنوع در برداشت از مفهوم خدا را نادیده بگیرد؛ بنابراین، همه الهیات ها به‌نوعی الهیات تطبیقی هستند (کلونی، ۱۳۹۰: ۴۷). به این تعبیر، به کار بردن واژه تئولوژی به معنای حقیقی کلمه، یعنی سخن‌گفتن از خدا یا خدایان و اندیشه درباره آن، این مطلب را در پی دارد که حتی سنت‌های غیر توحیدی نیز دارای الهیات هستند (تریسی، ۱۳۷۴: ۲۷۴).

تریسی چهار مقدمه برای رسیدن به نتایج مشترک در روش‌شناسی الهیات تطبیقی بر می‌شمارد: ۱. الهیات تطبیقی باید بازتفسیر نمادهای اصلی سنت‌های دینی خاص برای جهان متنوع دینی معاصر باشد؛ ۲. پارادایم جدید برای الهیات تطبیقی باید آنچنان تدوین مناسبی داشته باشد که تفاسیر از سنت دینی بوی روش‌های قدیمی و کهنه را ندهد، بلکه بر پایه روشی باشد که هر دو سنت قدیم و تعدد ادیان دوران جدید را در خود جای دهد؛ ۳. به تناسب نیازهای دنیای متکثر امروز، الهی‌دان‌ها در هر

سنت دینی باید خطر طرح صریح مسائل مربوط به تکثرگرایی دینی در بستری الهیاتی را بپذیرند و ۴. با توجه به سه مقدمه بالا الهی‌دان تطبیقی باید با دو روش تفسیر معاصر از سنت دینی یعنی «هرمنوتیک بازیابی» (hermeneutics of retrieval) و «هرمنوتیک تردید» [۴] درگیر شود، هیچ تفسیر کامل و سنت بی‌ابهام و نیز مفسر بدون تعلق خاطر به تاریخ وجود ندارد؛ نه موقعیت انتزاعی صرف و نه هیچ روش الهیاتی نیست که متضمن تحقق یقین باشد. تنها مشکل پیش روی الهیات تطبیقی تفسیری است که از نمادهای دینی در ادیان بزرگ در جهان متکثر ارائه می‌دهد که باید به جامعه الهیاتی برای نقد و بررسی عرضه شود (Tracy, 1970).

با این توضیح، تفاوت بین الهیات تطبیقی قدیم و جدید این است که الهیات تطبیقی سنتی، ادعای بی‌طرفی دارد؛ ولی در نتیجه‌گیری رویکرد جانب‌دارانه خود نسبت به مسیحیت را بروز می‌دهد. حال آنکه ادعایی وجود دارد مبنی بر اینکه الهیات تطبیقی معاصر رویکردی فروتنانه‌تر از الهیات تطبیقی سنتی دارد و از روش تطبیقی برای دفاعیه‌پردازی یا اثبات برتری مسیحیت استفاده نمی‌کند؛ بلکه با نگاهی همدلانه به سایر ادیان توجه دارد تا بینش‌ها و ابزارهای یادگیری را برای احیا و تجدید سنت دینی خود بازگرداند؛ بنابراین، هدف اصلی الهیات تطبیقی، غنی‌سازی یا تعالی خویش‌فهمی خود از دین خاص یا حقیقتی الهیاتی است (Cornille, 2020: 12). الهیات تطبیقی «درک دیگران در دیگری‌بودن آنهاست» و راهی است آکادمیک برای زدودن تعصبات و کلیشه‌ها. دیگری دینی را ترغیب می‌کند تا خود را در معرض سایر ادیان قرار دهد و الهیات خود را در پرتو شناختی که از آنها پیدا می‌کند، بازخوانی کند. مویارت، دیگر نظریه‌پرداز الهیات تطبیقی این نکته را گوشزد می‌کند که دانش بی‌اساس یا مغرضانه از یک سنت دینی بیگانه ممکن است منجر به «الهیات ناصحیح» (bad theology) شود؛ به این معنا که اگر به سایر الهیات‌ها به شیوه نوین و جدی پرداخته نشود، نمی‌توان الهیات دین خود را کامل‌ترین دانست و حتی نمی‌توان درک و برداشت خویش را از الهیات و سنت دینی خود، فهمی تام و بی عیب به شمار آورد (Moyaert, 2017: 186). به‌طور خلاصه، هدف الهی‌دان تطبیقی در سنت مسیحی این است که: «چگونه اسلام به من مسیحی کمک می‌کند تا مسیحیت را بهتر بفهمم؟» این فهم همان غایتی است که الهی‌دان تطبیقی این بار نه در سنت خود، بلکه در سنت‌های دیگر ادیان به دنبال آن می‌گردد تا با بازگشت به سنت دینی خود، تفسیری تازه از ایمان ارائه کند.

باید افزود الهیات تطبیقی قصد تغییر جزئیات الهیات ادیان (theology of religion) را ندارد و نیز بنا ندارد الهیاتی جدید بنا کند؛ بنابراین، به دغدغه الهی‌دان‌های سنتی احترام می‌گذارد و بر این نکته پای می‌فشارد که الهیات تطبیقی تهدیدی برای الهیات سنتی نیست؛ با این حال، این پروژه با برخی مقاومت‌هایی از سوی سنتی‌ها مواجه شده است؛ برای نمونه، برخی از کاتولیک‌ها بر این باورند که این کلیسا با الهیات سنتی کاتولیک سازگار نیست (Moyaert, 2015: 44).

۳. تنوع رویکرد در الهیات تطبیقی

تفاوت آرا و تنوع در رویکردهای الهیات تطبیقی همانند سایر رشته‌های علمی امری بدیهی است و یک ضرورت یا منطق فهم این رشته محسوب می‌شود؛ در حالی که برخی، الهیات را تأمل در ایمان و عملکرد یک جامعه خاص می‌دانند، برخی دیگر آن را به‌طور کلی‌تر، گفتمانی دربارهٔ خدایان یا مطالعه واقعیت‌های الهی می‌دانند و در حالی که برخی حقیقت الهیات را براساس مجموعه‌ای از آموزه‌ها و اعمال مکشوف یا دریافت شده قلمداد می‌کنند، برخی دیگر حقیقت الهیاتی را به هیچ دین خاصی محدود نمی‌کنند. فهم تفاوت‌ها در الهیات تطبیقی معاصر، در تحلیل و داوری این جریان مؤثر است و پیامد حاصل از درک این تفاوت، فهم بهتر آثار منتشرشده در

الهیات تطبیقی است. کلونی و استوش معتقدند تفاوت‌های رویکردی در الهیات تطبیقی همچون مفهوم «شباهت خانوادگی» (family resemblances) ویتگنشتاین است که نه ضرورت دارد و نه امکان تا لیستی نهایی از تنوع رویکردی و مؤلفه‌های سازنده در الهیات تطبیقی عرضه شود (F. X. Clooney & Stosch, 2017: 3).

اما با تتبع در آثار الهی‌دانان تطبیقی سه رویکرد کلی در الهیات تطبیقی وجود دارد که کورنیل (Cornille, 2020) به آنها اشاره می‌کند:

۱. رویکرد تاریخی؛
۲. رویکرد اعتقادی؛
۳. رویکرد فرااعتقادی.

رویکرد تاریخی در تعریف رنارد از الهیات تطبیقی تجلی دارد؛ یعنی مطالعه چگونگی تحقق دگرگونی های الهیاتی بر بستری از روابط میان‌دینی به‌نحو تاریخی و نیز بررسی معنی و دلالت بده‌بستان‌های سنت‌های دینی برای آینده الهیات مسیحی (Renard, 1998). در این نوع، الهیات تطبیقی، شاخه‌ای از دین‌پژوهی تطبیقی لحاظ می شود و خاستگاه الهیات تطبیقی و مطالعه تطبیقی ادیان کاملاً درهم‌تنیده شده است. در نخستین تلاش‌ها برای توسعه رویکرد تاریخی و توصیفی‌تر به ادیان دیگر، اغلب از اصطلاح الهیات تطبیقی استفاده می‌شد تا آن را از رویکردهای هنجاری و مدافعه‌جویانه دربارهٔ سایر ادیان متمایز کنند. در رویکرد تاریخی الهیات‌هایی که در طول تاریخ وجود داشته‌اند، با هم مقایسه می‌شوند. این رویکرد تاریخی – توصیفی است و هنجارهای الهیاتی دخالتی در آن ندارند؛ حتی الهیات افراد الهی‌دان مثل الهیات آکویناس با الهیات ابن‌سینا بدون ارزش داوری معرفتی هم می‌تواند مقایسه شود.

در دو رویکرد دیگر، الهیات تطبیقی ماهیتی هنجاری دارد و عمدتاً مبتنی بر برداشت‌های مختلف از حقیقت دینی به شیوه‌ای تطبیقی است؛ اما تفاوت‌های ظریفی میان آن دو وجود دارد. برخی الهیات تطبیقی را وسیله‌ای برای دستیابی به درکی جهان‌شمول‌تر از حقیقت می‌دانند؛ در حالی که برخی دیگر آن را راهی برای تعمیق یا غنی‌سازی حقیقت ایمانی می‌دانند که در یک سنت خاص (همانند مسیحیت) آشکار شده است. کورنیل رویکرد اول را «فرااعتقادی» (Meta confessional) می‌نامد و از دومی به‌عنوان رویکرد «اعتقادی» (Confessional) دربارهٔ الهیات تطبیقی یاد می‌کند و به تعبیر او، الهی‌دان های تطبیقی معاصر به یکی از این دو رویکرد تعلق دارند (Cornille, 2017).

الهیات تطبیقی برخلاف الهیات ادیان رشته‌ای هنجاری است. الهیات تطبیقی به هر دو معنای اخیر، یعنی رویکرد اعتقادی و رویکرد فرااعتقادی، با مسئله حقیقت در آموزه های دینی سر و کار دارد. در رویکرد اول، یعنی رویکرد اعتقادی، کار الهیات از حقیقت یا آموزه‌ای خاص در دین خود الهی‌دان شروع می شود و سپس آموزه سایر ادیان یا فرقه‌ها بررسی می شود و باز مجدد به سنت دین خود بازگشت می‌کند تا دستاوردها و بینش‌های جدید به‌دست‌آمده از مطالعه الهیات دین دیگر در راستای توسعه و بازتفسیر آموزه‌های دین مبدأ به کار گرفته شوند. این رفت و بازگشت به‌عنوان نگاهی دفاعیه‌پردازانه به دین مبدأ یا دین شخص الهی‌دان نیست؛ بلکه تلاشی برای رسیدن به نظامی از اندیشه‌ها و ایده‌ها است تا بتواند به مسائلی همچون ارزش و هدف نهایی زندگی بشر در سنت‌های مختلف دینی پاسخ دهد و راهکارهای آنان را ارزیابی کند. به عبارت دیگر، الهی‌دان تطبیقی نخستین گام برای شروع کار الهیات تطبیقی را بر مبنای آموزه‌ای از آموزه‌های دین خود به‌عنوان دین مبدأ بر می‌دارد و سپس با تکیه بر همان آموزه شروع به کاوش در الهیات دین دیگری می‌کند تا فهمی بهتر از آموزه دین خود داشته باشد یا بتواند آن را بازخوانی، بازتفسیر و بازیابی کند.

رویکرد فرااعتقادی در پی دستیابی به حقیقتی عمیق‌تر از مفاهیم متنوع دینی در پسِ سنت‌های دینی متعدد است؛ به این معنا که الزام خاصی برای محدودبودن به سنت دین

مبدأ نیست. در اینجا، از «مقایسه و تطبیق» برای توسعه، محک‌زدن و بهبود مفاهیم مبهم الهیاتی به شیوه‌ای استفاده می‌شود که بیشتر آنها از مطالعات تطبیقی گذشته به ارث رسیده‌اند و سپس به‌طور منظم حک و اصلاح می شوند تا الهیاتی فراگیر به دست آید. این رویکرد از توسعه مقوله‌های الهیاتی به ارائه نظریه‌های کلان کلامی یا فلسفی می‌پردازد و تلاش می‌کند هسته اصلی یک پدیده دینی خاص را تبیین کند و با وام‌گیری از مفاهیم الهیاتی سایر ادیان، مفهومی متکامل‌تر و هم‌سازتر از گذشته ارائه دهد. درواقع در این رویکرد، هر سنت دینی که بتواند به مسائل و سؤالات الهیاتی در باب درک و تفسیر وحی پاسخی غنی‌تر و عمیق‌تری داشته باشد، به‌عنوان بخشی از گزاره ایمانی که از فرآیند گفتگو حاصل شده است، انتخاب و به جامعه دینی عرضه می شود؛ به همین دلیل، به این رویکرد، فرااعتقادی می‌گویند؛ چون فراتر از تعهد دینی به سنت خود الهی‌دان در پی کاوش در سایر قلمروهای دینی است و هر جا که احساس کرد می‌تواند از آن برای ساخت الهیاتی عام‌تر و کلان‌تر استفاده کند، درنگ نخواهد کرد (Cornille, 2017).

الهی‌دانان فرااعتقادی تمایل دارند روش های الهیاتی خود را از الهیات سنتی تمایز دهند. کیث وارد در تعریف الهیات تطبیقی بر عدم وابستگی به مرزهای ایمانی الهیات خودی و فراتررفتن از آن به سوی سنت‌های دینی متعدد تأکید می‌کند. به عبارتی، هدف الهیات تطبیقی، به این معنا تنها فهم بهتر سایر سنت‌های دینی نیست؛ بلکه «به کار بستن حقیقتی است که ازطریق گفتگو و تعامل با سایر سنت های دینی به دست می‌آید» (Clooney and Stosch, 2017). به تعبیر وارد، الهیات تطبیقی نیاز به رویکرد اعتقادی ندارد و حتی ممکن است یک غیر مسیحی برای الهیات مسیحی انجام دهد (Ward, 1996).

۴. تحلیل و بررسی

معمولاً برای آغاز تحلیل روش شناسی الهیات تطبیقی از کلونی آغاز می‌کنند. دلیل اهمیت کلونی در الهیات تطبیقی این است که اول از همه، سبک و روش او مورد توجه قرار گرفته است؛ این به آن معنی است که اگر می‌خواهیم در جریان اصلی اقدامات و شناخت‌های حاصل از الهیات تطبیقی قرار بگیریم، باید به این شیوه عمل کنیم. دوم اینکه عده کمی از روش فرااعتقادی کیث وارد در الهیات تطبیقی تبعیت می‌کنند. علاوه بر این، کلونی اصول مرکزی برای کارش را دو محور معرفی می‌کند که راهنماهای اساسی در الهیات تطبیقی هستند: «شهود» (intuition) و «بصیرت عقلانی» (rational insight). به این تعبیر، این دو عنصر جنبه الهیاتی «ایمان به دنبال فهم» را تکمیل می‌کنند (Hedges, 2017: 19).

رویکرد اعتقادی به الهیات تطبیقی به چهار صورت اصلی نشان داده می‌شود: ۱. در هویت دینی آشکار الهی‌دان تطبیقی؛ ۲. در انتخاب موضوعات؛ ۳. معیارهای تشخیص و ۴. اهداف بیان‌شده عملی در الهیات تطبیقی.

یکی از دلیل‌های شایان توجه بودن روش کلونی در الهیات تطبیقی، سبک و روش او در این الهیات است. او برخلاف رویکرد فرااعتقادی به الهیات، از درون سنت دینی شروع به کار می‌کند و دغدغه او، ساختن الهیات جهانی [۵] و همه‌شمول نیست؛ چیزی که کیث وارد به دنبال آن است. اگرچه ممکن است برخی، رویکرد کیث وارد را به دلیل تلاش برای گرد هم آوردن سنت‌های دینی حول یک چتر واحد تحسین و ستایش کنند، این رویکردی نیست که طرفداران راست‌کیشی دینی نسبت به فعالیت الهیاتی از این دست روی خوش نشان دهند و بخواهند دست از برخی سنت‌ها و اعتقادات خود برای اتحاد با سایر ادیان بردارند؛ به همین دلیل است که به رویکرد وارد در الهیات تطبیقی کمتر توجه شده است.

یکی دیگر از جنبه‌های روشی کلونی، تعامل دو مفهوم از دو الهیات است که در نگاه نخست، به‌ظاهر هیچ نقطه‌اشتراکی برای شروع تعامل و گفتگو با هم ندارند و به هم مرتبط به نظر نمی‌رسند. او این نوع مواجهه را «تنش خلاقانه» (creative tension) نام می‌نهد. تنش به این

معنا که قرار نیست تنش میان آموزه‌های ادیان را سرکوب کرد یا نادیده گرفت؛ بلکه باید نخست، آن را به رسمیت شناخت و بعد با خلاقیتی که الهی‌دان قرار است داشته باشد، آن را به نوع‌دوستی عمیق در فرآیند الهیات تطبیقی بدل ساخت. جاذبه‌ای که در کار تطبیقی وجود دارد، به تعبیر پل نیتر، در این حوزه است و عنوان کتاب او، *بدون بودا من نمی توانستم مسیحی باشم*، [۶] یادآور این نکته است که چگونه دو دین به ظاهر ناهمسو می‌توانند جاذبه برای الهی‌دان تطبیقی داشته باشند و اهداف الهیاتی خود را در آن ادیان جستجو کند.

رویکرد اعتقادی از حقیقت یک انکشاف خاص در دل الهیات شروع می‌شود؛ انکشافی که به تعبیر کلونی ازطریق گفتگو با یک دین دیگر رمزگشایی و حاصل می‌شود. این نگاه در بیشتر کارهای متقدم فرانسیس کلونی مشاهده می‌شود. او الهیات تطبیقی را اعمال ایمان‌طلبانه تفاهم دینی تعریف می‌کند که ریشه در یک سنت ایمانی خاص دارد؛ اما اقدام به یادگیری از یک یا چند سنت ایمانی دیگر می‌کند. این یادگیری به سبب بینش‌های الهیاتی تازه‌ای است که مدیون سنت‌های جدید و همچنین، سنت دینی الهی‌دان است. در الهیات تطبیقی، رویکرد اعتقادی به طرق مختلفی نمایان می‌شود و اول از همه به معنای پاسخگویی نسبت به یک سنت ایمانی خاص است. همان‌طور که کلونی نیز بیان می‌دارد، جامعه‌ای که متکلم به آن تعلق دارد، باید بتواند در کار یک الهی‌دان تطبیقی، تعلق خاطر به حقیقت را که در سنت ایمانی متکلم شناخته شده و مورد احترام است، ببیند. کارهای او باید به طریقی معنادار به تلاش جامعه پذیرنده برای درک عمیق‌تر حقایق ایمانی خود کمک کند و درنهایت، در انتخاب مسئله و موضوع نیز این دغدغه الهیاتی و تعهد به ایمان دینی نیز ظاهر شود و به آن جهت دهد. از همین روی، کلونی کار الهیات تطبیقی را از متون و موضوعات مشخص در الهیات مسیحی آغاز می‌کند (Cornille, 2017).

رویکرد فرااعتقادی، بیشتر در آثار روبرت نویل (Robert Neville)، کیث وارد (Keith Ward)، و ویلدمن (Wildman) مشاهده می‌شود. این نگرش، طرفدار چندانی در جامعه ایمانی مسیحی و در بین خود الهی‌دانان تطبیقی ندارد و به چشم تردید به آن نگاه می‌شود. کاربست حقایق سایر ادیان در آموزه‌های اعتقادی دین خود و توسعه فرااعتقادی آن کاری نیست که مورد پسند جامعه ایمانی باشد؛ زیرا در دل خود نوعی نسبی‌گرایی و تزلزل ایمانی را در بردارد؛ به همین دلیل، به روش کیث وارد در الهیات تطبیقی چندان توجه نشده است و حتی کار او را الهیات نمی‌دانند. در منظر منتقدین رویکرد فرااعتقادی، الهیات تطبیقی باید از یک سنت دینی خاص شروع شود و همچنان بر آن سنت ایمانی پایبند بماند وگرنه نمی‌توان نام الهیات بر آن نهاد. این اصرار بر تمرکز و تعهد بر سنت دینی خود، وجه‌فارق میان این دو رویکرد در الهیات تطبیقی است.

تفاوت اساسی بین اهداف الهیات تطبیقی اعتقادی و فرااعتقادی روشن است؛ در حالی که الهی‌دان تطبیقی با رویکرد اعتقادی سعی می‌کند در مرزهای راست‌کیشی سنت خود باقی بماند، الهی‌دان فرااعتقادی نسبت به این‌چنین سخت‌گیری‌های الهیاتی زیاد پایبند نیست؛ به همین دلیل است که گفتگو بین این دو رویکرد ممکن است در بعضی مواقع دشوار، اما در عین حال مثمر ثمر باشد؛ اما تفاوت میان روش این دو رویکرد چندان مشخص نیست. در رویکرد فرااعتقادی باز هم پیش‌فرض‌های ایمانی خاصی وجود دارند که تعلق خاطر الهی‌دان را به دینی خاص نشان می‌دهند و در رویکرد اعتقادی گاهی موارد از رویکرد هنجاری خود فاصله می‌گیرد و موضعی بینابین میان دو الهیات یا میان دو متن مقدس انتخاب می‌کند؛ برای مثال، کلونی در آثار متأخر خود به این تزلزل رویکردی مبتلا است و موضعی میان دو رویکرد موجود را می‌گیرد (cornille, 2017) که شاید بهتر باشد نام رویکرد متأخر او را رویکرد میان اعتقادی گذاشت.

در آثار کلونی، الهیات تطبیقی، فراتر از کلیات یا انتزاع‌ها، به سوی تعهدات دقیق ایمانی و روایات خاص تفسیری می‌رود؛ بنابراین، الهیات تطبیقی نه‌تنها باید دانشی عمیق به «متون اصلی (بنیادی)» داشته باشد، باید روش‌ها و سنت‌های تفسیر آن متون را نیز بشناسد. برای درک این موضوع، او می‌گوید الهیات تطبیقی را می‌توان روشی خاص در نزدیک‌شدن به دیگری دینی دانست. در این مدل، الهی‌دان با حسی مشفقانه (sympathetically) به سنت دیگری می‌پردازد و سپس به سنت خویش باز می‌گردد تا دست‌آوردهای جدید خود را که همان شهود و بصیرت‌های تازه است، با سنت خود همراه سازد و ایده‌ها و برداشت‌های کهنه از متن مقدس را به بینشی تازه تبدیل کند.

الهیات تطبیقی به این روش متضمن نوعی رفت‌وآمد از الهیات خود به سوی الهیات دیگری و بازگشت مجدد به الهیات خود است؛ به این معنا که در گام نخست، به الهیات خودی می‌پردازد و در گام دوم، به الهیات دیگری و در گام سوم، باز به الهیات خود باز می‌گردد؛ اما این بار با بینش جدیدی که از الهیات دیگری به دست آورده است؛ روشی که کلونی در رفت و بازگشت به هندوئیسم و پل نیتر در بودیسم به کار می‌برند.

در فضای آلمانی زبان، مباحثات دربارهٔ روشی الهیاتی و متعهدانه در انجام گفتگوی ادیان و پرداختن به پژوهش درباره ادیان بر مبنای روش‌های تجربی و جامعه‌شناختی و بدون گروش از دینی به دین دیگر به سمت استفاده و ترویج الهیات تطبیقی سوق پیدا کرده است. درواقع الهیات تطبیقی را گزینه مناسبی برای هر دو آیتم پژوهش در ادیان و گفتگوی پویا و متعهدانه با آنان می‌دانند. الهیات تطبیقی در این فضا کمی متفاوت با سایر حوزه‌هایی است که در جاهای دیگر دنبال می‌شود. تمرکز الهیات تطبیقی در این حوزه بیشتر بر روش‌شناسی و تعریف پروژه‌هایی برای دانشجویان تحصیلات تکمیلی است. در کشورهای آلمانی زبان، کلاوس فون استوش، یکی از مهم‌ترین مروجان الهیات تطبیقی است. او همانند جیمز فردریک، الهیات تطبیقی را به‌عنوان راهی وفادارانه به ادعاهای راستین دین خود می‌داند، بدون اینکه از امکان ارزیابی مناسب از اعتقادات مختلف خود دست بردارند. نکته شایان توجه دیگر در فضای آلمانی زبان، مشارکت الهی‌دانان اسلامی در پروژه‌های مشترک الهیات تطبیقی است.

در جهان انگلیسی‌زبان الهیات تطبیقی، تاکنون عمدتاً بر گفتگو با ادیان شرقی متمرکز بوده است. فرانسیس کلونی، پل هجز و دیوید برول (David Brull) از چهره‌های شاخص الهیات تطبیقی در فضای انگلیسی زبان هستند.

تفاوتی که در مدل وارد و نویل با کلونی، فردریک و استوش وجود دارد این است که دو نفر اول تمایل به ایجاد الهیاتی جهان‌شمول دارند؛ ولی مابقی پروژه‌های مطالعاتی خرد و محدود را در برنامه کاری‌شان دنبال می‌کنند و سعی نمی‌کنند یافته‌هایشان را به‌عنوان الهیاتی جهانی مطرح کنند (Avci, 2018).

تفاوت دیگر الهیات تطبیقی در فضای آلمانی زبان، تأثیرگذاری الهیات لیبرال در آلمان بعد از کانت تا به امروز است که از ویژگی‌های بارز جریان الهیاتی در آلمان است. فون استوش الهیات تطبیقی را یکی از بهترین ثمرات الهیات لیبرال و تفسیر ویتگنشتاین از فلسفه استعلایی می‌داند و اینکه این فلسفه چشم‌اندازهای جدیدی را برای الهیات اعتقادی می‌گشاید. به تعبیر او، توسعه کنونی الهیات اسلامی در آلمان، به‌ویژه برای الهیات تطبیقی، بهترین فرصت برای توسعه آن پروژه‌ای است که محققان ادیان و سنت‌های فکری مختلف انجام داده‌اند. او الهیات تطبیقی را یک رشته جدید در رشته‌های پیشین الهیات نمی‌داند؛ بلکه الهیات تطبیقی برای او چشم‌اندازی جدیدی به همه رشته‌های الهیاتی است که می‌تواند خصایص آنها را تغییر دهد (Von Stosch, 2012) .

الهیات مسیحی در آلمان به شدت تحت‌تأثیر فیلسوفان عصر روشنگری، مانند امانوئل کانت و نیز برخی جنبه‌های خاص ایدئالیسم آلمانی، به‌ویژه فلسفه اراده آزاد قرار دارد.

ایده اصلی نهفته در این فلسفه، ارائه بینش دربارهٔ بی‌معنایی بحث‌های متافیزیکی سنتی دربارهٔ ماهیت و قابلیت دید واقعیت است. کانت توضیح می‌دهد امکان علمی برای حل مناقشه میان تجربه‌گرایی و خردگرایی در یک چارچوب متافیزیکی وجود ندارد؛ بنابراین، تداوم متافیزیک سنتی هم‌راستا با افلاطون یا ارسطو به پایان مابعدالطبیعه به‌عنوان علم منجر خواهد شد؛ از همین روی به گمان استوش، لازم است پژوهش متافیزیکی به گونه‌ای تغییر شکل یابد که امکان دستیابی به نتایجی را فراهم آورد که بتوان آنها را ابطال کرد و الهیات باید نظرات خود را به سوی تعاملات انتقادی سوق دهد. او این الهیات را الهیات انتقادی می‌نامد که اراده آزاد بشر و حقوق بشر را به‌عنوان اصول اساسی و زیربنایی تمام ملاحظات کلامی درک می‌کند و در اصل، چنین الهیات انتقادی رابطه‌ای مثبت با مدرنیته به‌عنوان الهیات لیبرال دارد. ویژگی الهیات لیبرال، مبارزه‌ای جهانی برای تحقق آزادی بشر است (Von Stosch, 2012). وجه‌تشابه الهیات لیبرال و الهیات تطبیقی در این نکته است که در الهیات لیبرال، تنوع و تفاوت‌های دینی و فرهنگی، منجر به سنجش ناپذیری (incommensurability) آنها نمی‌شود و به همین دلیل، به کثرت‌گرایی و نسبی‌گرایی روی خوش نشان نمی‌دهند. رانر و پل تیلیش، دو چهره مهم در الهیات لیبرال هستند که بر تفکر الهیاتی معاصر آلمان تأثیرگذار بوده‌اند و استوش نیز الهیات تطبیقی آلمان را وامدار آن می‌داند.

در یک نگاه کلی، بیشتر الهی‌دان‌های تطبیقی که مروج این دیدگاه و رشته‌اند، در مباحث تطبیقی، بیشتر بر انجام تطبیق بین الهیات مسیحی و ادیان شرقی پرداخته‌اند و کمتر وارد مباحث تطبیقی با این نگاه ویژه با دین اسلام شده‌اند؛ برای مثال، کلونی تمرکزش بر ادیان هندی و ریمون پانیکار (Raimon Panikkar) بر ادیان چینی است و جیمز فردریک و پل نیتر (Paul Knitter) بر آئین بودا! به همین منظور، مؤسسات و دانشکده‌هایی که در برنامه توسعه خود الهیات تطبیقی را قرار داده‌اند، اقدام به برگزاری برنامه‌های مشترک با سایر دانشکده‌ها کرده‌اند؛ برای مثال، مؤسسه مطالعات دینی زِک [۷] در پادربرن آلمان، تحت اشراف پروفسور فون استوش، اهتمام جدی به برقراری ارتباطات مؤثر علمی میان دانشجویان و اساتید دانشکده‌های الهیاتی اسلامی و مسیحی دارد و طرح‌های پژوهشی با محوریت الهیات تطبیقی را با توجه به این خصلت الهیات تطبیقی انجام می‌دهد.

نتیجه

مقایسه میان دو رویکرد الهیات تطبیقی، به‌طور خلاصه، این‌چنین بیان می‌شود:

۱. هویت الهی‌دان اعتقادی، به‌صراحت متعلق به یک دین و سنت خاص است؛ به این معنا که تعلق خاطر خود را به رو شنی، بیان و از آن دفاع می‌کند؛ اما هویت الهی‌دان فرااعتقادی محدود به دینی خاص نیست و درواقع هویت او هویتی سیال و چندبعدی و به تعبیری، بیشتر معنوی است تا دینی. در این نوع، الهی‌دان فرااعتقادی خود را متعلق به دو یا چند سنت دینی می‌داند؛ به‌طور مثال، ممکن است خود را مسیحی _ بودایی معرفی کند.

۲. مسائل و موضوعات انتخابی برای کار الهیات تطبیقی با رویکرد اعتقادی از مسائلی انتخاب می‌شود که دغدغه الهی‌دان در دین مبدأ یا همان نقطه عزیمت الهی‌دان است؛ به‌طور مثال، در مسیحیت موضوعی مانند مسیح‌شناسی یا آموزه فیض ممکن است انتخاب شود. در الهیات تطبیقی فرااعتقادی موضوعاتی عام، کلی و مشترک بین ادیان مختلف برای پاسخگویی از سوی الهیات‌های مختلف انتخاب می‌شوند. سپس این آموزه‌های مختلف را در یک گفتگوی انتقادی و سازنده قرار می‌دهند تا به دیدگاهی کلی نسبت به یک مسئله همانند مسئله معناداری زندگی یا مسئله شر بتوان رسید.

۳. هدف از پروژه الهیات تطبیقی در مدل اعتقادی، توسعه الهیات دین مبدأ است. هدف در الهیات تطبیقی فرااعتقادی، توسعه الهیاتی فراگیر و جهانی است.

۴. در مدل اعتقادی، معیارهای صدق و ارزیابی نیز مطابق با معیارهای درون دینی از دین مبدأ خواهد بود و با این معیارها سایر ادیان را ارزیابی و داوری می‌کند؛ اما در مدل فرااعتقادی، تلقی آنها از حقیقت دینی، حقیقتی پخش شده در ادیان و سنت‌های دینی مختلف است که با کار مقایسه و گفتگو استخراج می شوند تا حقیقتی ورای سنت‌های دینی و به تعبیری حقیقتی جهان‌شمول.

دو رویکرد اعتقادی و فرااعتقادی به‌عنوان مهم‌ترین رویکردها در الهیات تطبیقی، نحوه تعامل الهیات تطبیقی را با سایر ادیان مشخص می‌کنند. در رویکرد اعتقادی، ادعا بر این است که برخی رویکردهای الهیات ادیان همانند انحصارگرایی نمی‌تواند راهکار مناسبی برای انجام الهیات تطبیقی باشد؛ زیرا اعتقاد جازم به یک دین خاص، راه را بر هر نوع تعامل و برگرفتن از ادیان دیگر مسدود می‌کند؛ با این حال، شمول‌گرایی و کثرت‌گرایی نیز مشکلات خاص خود را در الهیات تطبیقی خواهند داشت.

رویکرد فرااعتقادی نیز اگرچه با الهیات تطبیقی مناسبت دارد و مشکل رویکرد اعتقادی را ندارد، مشکل دیگری دارد؛ اشکال مزبور این است: متألهی که اعتقاد به یک دین خاص دارد، چگونه می‌تواند فرااعتقادی سلوک و عمل کند؟ از این رو، با عدم اقبال از سوی جامعه سنتی و متدین روبه‌رو است و نتوانسته است جایگاه مناسبی در الهیات تطبیقی داشته باشد. با توجه به این مسائل، در انتخاب رویکرد و روش در الهیات تطبیقی مناقشاتی وجود دارد؛ به‌ویژه زمانی که هدف از الهیات تطبیقی، آموختن از آموزه‌های سایر ادیان و تعدیل در باورهای اعتقادی دین مبدأ باشد. برخی دیگر، الهیات تطبیقی را متهم به روش‌های نوین تبشیری می‌کنند که به شیوه پل‌زنی و کاشتن (made a bridge and plantind the church) درصدد تبلیغ مسیحیت در کشورهای غیر مسیحی است که با این رویکرد، توانایی رسیدن به اهداف گفتگویی خود و درنتیجه، مواجهه صادقانه با سایر ادیان را نخواهد داشت؛ اما با این حال، این ادعا وجود دارد که می‌توان رویکرد و روش مناسب برای انجام الهیات تطبیقی داشت و همچنان، در گفتگو با سایر الهیات‌ها باقی ماند.

با توجه به تفاوت رویکردی در الهیات تطبیقی، الهیات تطبیقی جدید مسیحی با الهیات تطبیقی جدید اسلامی (در صورت تحقق آن) متفاوت است. شایان ذکر است هر یک از این الهیات‌های تطبیقی جدید با سایر الهیات‌های سنتی که اجازه تأویل تطبیقی در حوزه عملکرد الهیات را نمی‌دهند، تفاوت دارند. هنوز هیچ اجماعی در باب نتایج الهیات تطبیقی وجود ندارد؛ ولی ممکن است کسانی که در این پژوهش رو به رشد شرکت دارند، چه‌بسا درباره مدلی برای روش عامی که همه الهی‌دان‌ها به کار می‌برند، توافق کنند؛ بنابراین، گام مهم بعدی در الهیات تطبیقی، ضرورت شناسایی رویکردها و روش‌ها است.

الهیات تطبیقی روشی نوین و نوظهور در الهیات مسیحی است که قصد دارد بینشی جدید در فرایند مواجهه با دیگری دینی داشته باشد و ازطریق گفتگو با دیگران و مطالعه الهیات و متن مقدس سایر ادیان، انگاره‌های الهیاتی خود را با بینشی جدید از نو بازسازی کند؛ در حالی که مطالعه تطبیقی ادیان همچنان اهداف بی‌طرفانه در درک علمی را دنبال می‌کند، الهیات تطبیقی نقطه شروع و هدف هنجاری خود را تصدیق کرده و کاملاً پذیرفته است. وجه‌تمایز آن چیزی که «الهیات تطبیقی جدید» نامیده می‌شود، مستلزم اعتراف صادقانه به تعهدات و منافع هنجاری خود به‌عنوان پایه اصلی روش خود و اجتناب از تحریف و سوگیری‌های نادرست سلف خود در قرن نوزدهم است.

اگرچه الهیات تطبیقی اعتقادی و فرااعتقادی دو مفهوم متفاوت از معنا و هدف در الهیات تطبیقی را نشان می‌دهند، در عمل ترابطی بین این دو وجود دارد و مرزبندی مشخص میان این دو ترسیم‌ناشدنی است و الهی‌دانان تطبیقی فرااعتقادی که قصد یا ادعای فراتررفتن از مرزهای هر دینی را دارند، آگاهانه یا ناآگاهانه عمدتاً توسط چارچوب مفهومی یا نمادین یک دین خاص شکل

می‌گیرند و الهی‌دانان تطبیقی اعتقادی، گاه مرزهای سنت‌های مربوطه خود را چنان پیش می‌برند که خودفهمی ادیان خاص را به چالش می‌کشند؛ بنابراین، می‌توان مفهوم جهان‌شمولی را هم دربارهٔ الهیات تطبیقی اعتقادی و هم فرااعتقادی به کار برد؛ زیرا الهی‌دان رویکرد اعتقادی ممکن است در مواقعی خود را به‌طور موقت در میان سنت‌ها و بدون لنگرانداختن در این یا آن دین بیابد. اگرچه کلونی بر اهمیت تعهد اولیه در کار تطبیقی الهیاتی تأکید می‌کند، به گمان او ممکن است در این نوع الهیات این تعهد از بین برود و پایبندی به دین خود عملاً محقق نشود.

با این توضیح، الهیات تطبیقی با ملتزم‌بودن متأله به یک دین خاص منافاتی ندارد؛ پس می‌توان با رویکرد اعتقادی در وادی الهیات تطبیقی گام نهاد و دیگر آنکه مواجهه با دیدگاه‌های ادیان دیگر می‌تواند به متأله مزبور کمک کند از باورهای دینی خاص خود فهم عمیق‌تری کسب کند و به این ترتیب، دیدگاه خود را در یک فضای جهانی و فراتر از باورهای شخصی نخستین خود پرورش، تعمیق و بسط دهد. به این ترتیب، رویکرد فرااعتقادی عملاً مکمل و تتمه‌ای برای رویکرد اعتقادی محسوب می‌شود و درنهایت، در داستان الهیات تطبیقی می‌توان به ترکیبی سازنده از رویکرد اعتقادی و فرااعتقادی اندیشید و از هر دو توأمان بهره برد.

در پایان ذکر این نکته لازم است که هر دو نوع رویکرد الهیات تطبیقی برای پیشبرد قلمرو دانش الهیات، لازم‌اند و دعوت به به سوی «کلمه سواء» – که در قرآن به آن سفارش شده است – می‌تواند با هر دو رویکرد امکان‌پذیر باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این رشته افراد و مؤسساتی در سطح آکادمیک در برخی از دانشگاه‌های اروپایی و امریکای شمالی فعالیت می‌کنند. کلاوس فون استوش، کاترین کورنیل، فرانسیس کلونی، ماریان مویارت، رابرت نویل از مهم‌ترین چهره‌های الهیات تطبیقی هستند. فون استوش، برنده جایزه کتاب سال جمهوری اسلامی، مسیح‌شناسی قرآنی خود را بر مبنای الهیات تطبیقی بنا نهاده است و پروژه‌های پژوهشی متعددی حول الهیات کاتولیک و الهیات اسلامی و شیعی در مؤسسه zekk در دانشگاه پادربرن و به‌تازگی در دانشگاه بن آلمان هدایت و رهبری می‌کند. دیگر مؤسسه‌هایی که می‌توان نام برد، کالج بستون در ماساچوست آمریکا، مؤسسه GTU در برکلی ایالت کالیفرنیا است که در این بخش سرمایه‌گذاری و فعالیت می‌کنند. همان‌طور که مشخص است این گرایش الهیاتی بر پایه تفکرات مسیحی و از دل الهیات ادیان برآمده است.

2. comparative religion

3. James Freeman Clarke(1871) Ten Great Religions: An Essay in Comparative Theology

۴. hermeneutics of suspicion «هرمنوتیک تردید» عبارتی است که پل ریکور ابداع کرد تا روح مشترکی را که در نوشته‌های مارکس، فروید و نیچه رسوخ کرده است، به دست آورد.

۵. الهیات جهانی سعی دارد همه جوامع دینی را در درون خود جای دهد و نگاهی فراگیر به آموزه‌های دینی داشته باشد و بدون اتکا به دینی خاصی، تبیینی جامع و پذیرفتنی از دین به همگان عرضه کند. اصطلاح الهیات جهانی با جهانی‌شدن الهیات متفاوت است.

6. Knitter, P. 2009. Without the Buddha I Could not be a Christian (Oxford: Oneworld).

7. Zekk(Centre of Comparative Theology and Cultural Studies)

منابع

تریسی، دیوید، (۱۳۷۴)، «الهیات تطبیقی»، مترجم: خرمشاهی بهاءالدین، *ارغنون*، دورهٔ پنجم، شماره ۲، صص ۲۷۱–۲۹۲.

صادق‌نیا، مهراب، (۱۳۹۷)، «الهیات تطبیقی: تلاشی برای توسعه فهم متون مقدس»، *مطالعات تطبیقی قرآن کریم و متون مقدس*، دوره اول، شماره ۱، صص ۳۱–۴۸.

کلونی، فرانسیس، (۱۳۹۰)، «درآمدی بر الاهیات تطبیقی»، مترجم: مالک شجاعی جوشقانی، *کتاب ماه دین*، دوره اول، شماره ۱۷۰، صص۴۳–۴۹.

References

Avci, B. (2018). Comparative theology: An alternative to religious studies or theology of religions? *Religions*, *9*(3), 83. https://doi.org/10.3390/rel9030083

Bernhardt, R. (2012). Comparative Theology: Between Theology and Religious Studies. *Religions*, *3*(4), 964–972. https://doi.org/10.3390/rel3040964

Clooney, F. X. (2007). Comparative theology. In *The Oxford Handbook of Systematic Theology*. OUP Oxford.

Clooney, F. X. (2010). *Comparative theology: Deep learning across religious borders*. Wiley-Blackwell.

Clooney, F. X., & Stosch, K. (Eds.) (2017). *How to do comparative theology*. First Edition. New York: Fordham University Press.

Clooney, F. X. (2011). Introduction to comparative theology. Translated by Malik Shojaei Joshghani. *Kitab Mah Din*, *170*(1), 43-49 [In Persian].

Cornille, C. (2017). a problem of choice in comparative theology. In *How to do comparative theology* (pp. 19–37). New York: Fordham University Press.

Cornille, C. (2020). *Meaning and method in comparative theology*. First Edition. Hoboken: Wiley. https://doi.org/10.1558/isit.19380

Hedges, P. (2016). Comparative theology and hermeneutics: A Gadamerian approach to interreligious interpretation. *Religions*, *7*(1), 7. https://doi.org/10.3390/rel7010007

Hedges, P. (2017). Comparative theology: A critical and methodological perspective. *Brill Research Perspectives in Theology*, *1*(1), 1-89.

Moyaert, M. (2011). Comparative theology in Search for a Hermenutical framework. In *Interreligious Hermeneutics in Pluralistic Europe* (pp. 161–185). Brill Rodopi.

Moyaert, M. (2015). Theology today: Comparative theology as a Catholic theological approach. *Journal of Theological Studies*, *76*(1), 43–64. https://doi.org/10.1177/0040563914565298

Moyaert, M. (2017). Comparative theology: Between text and ritual. In *The Past, Present and Future of Theologies of Interreligious Dialogue* (pp. 184–200). Retrieved from https://research.vu.nl/ en/ publications/comparative-theology-between-text-and-rite

Renard, J. (1998). Comparative theology: Definition and method. *Journal of Religious Studies and Theology*, (17), 3–18.

Sadegh Nia, M. (2017). Comparative theology: An attempt to develop an understanding of the scriptures. *Journal of Comparative Studies of the Holy Quran and Holy Texts*, 31-48 [In Persian].

Tacy, D. (1970). comparative theology. In *Encyclopedia of religion* (pp. 466–455). Detroit: Macmillan Reference USA: Lindsay Jones.

Tracy, D. (1995). Comparative theology. Translated by Bahauddin Khorramshahi. *Arghnoon*, *5-6*(2), 271-292 [In Persian].

Von Stosch, K. (2012). Comparative theology as challenge for the theology of the 21st century. *Journal of Religious Inquiries*, *1*(2), 5–26.

Ward, K. (1996). *Religion and creation*. Oxford: Clarendon Press.